

УДК: 94 (477) «1860/1880» 4

Заробіток коштів подружжями народолюбної інтелігенції Наддніпрянської України (60 – 80-х рр. XIX ст.)

А.І. НІКІТЕНКО

Дніпропетровська медична академія, м. Дніпропетровськ, E-mail: dneprjanka@yandex.ua

Авторське резюме

На основі архівних та опублікованих наративів (щоденників, мемуаристики, епістоляріїв) у статті досліджено стратегії заробітку коштів подружжями народолюбної інтелігенції Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. Розглядаються сфери де реалізували себе інтелігенти, їхній прибуток, можливість задовольнити основні потреби за отриману платню, спроби ведення підприємницької діяльності та жіноча праця. Джерела засвідчують, що переважна більшість представників народолюбної інтелігенції були задіяні на державній службі, найчастіше в якості викладачів та учителів. Прибуток від неї часто не міг забезпечити фінансове благополуччя подружжів. За таких умов актуальним ставав пошук додаткового заробітку, зокрема викладання у приватних навчальних закладах, давання уроків, участь у роботі періодики тощо.

Частина інтелігентів заробляла на життя творчою діяльністю, за що отримувала гонорари, які не були регулярними та залежали від настроїв у суспільстві, літературно-артистичної моди, національної та культурної політики Російської імперії. Окремі представники українського народолюбства намагалися вести приватну справу. Такий спосіб заробітку часто негативно сприймався демократично налаштованим середовищем, вважався демонструванням меркантильності. Під тиском думки кола спілкування деякі інтелігенти відмовилися від підприємництва або мусили порвати стосунки з ідеологічними однодумцями.

У ході дослідження приходимо до висновку, що народолюбні інтелігенти мали небагато варіантів для заробітку коштів. Платні, отриманої на державній службі, часто не вистачало для забезпечення основних потреб подружжя, що породжувало матеріальні проблеми. Захоплення ідеями соціальної рівності, упереджене ставлення до капіталу та бізнесу відштовхувало більшість народолюбців від приватного підприємництва.

Ключові слова: народолюбна інтелігенція, подружнє життя, стратегії заробітку коштів, державна служба, приватне підприємництво, викладацька діяльність, матеріальні проблеми.

Earning money spouses intellectuals Naddnipyrians'ka Ukraine (60 - 80's. XIX century)

А.І. НІКІТЕНКО

Dnipropetrovsk medical academy, Dnepropetrovsk, Ukraine, E-mail: dneprjanka@yandex.ua

Abstract

On the basis of archival and published narratives (diaries, memoirs, epistolary) the article deals with the strategies of married couples of intellectuals of Dnieper Ukraine who earn money in the second half of the nineteenth century. The areas where the intellectuals express themselves, their incomes, the possibility to satisfy the basic needs for received payments, attempts of holding entrepreneurship, and female labour have been analysed. The sources indicate that the vast majority of ucrainophiles intellectuals were involved in public service, particularly as university teachers and school teachers. The profit received from this activity often could not provide the financial health of the married couples. Under these conditions the search for additional earnings became urgent, in particular teaching in private schools, giving lessons, participation in periodicals etc.

Some intellectuals earned their living by means of creative activity, and received fees for that which were not regular and depended on the mood in society, literary and artistic fashion, national and cultural policy of the Russian Empire. Besides, some representatives of Ukrainian ucrainophiles tried to conduct private business. This method of earning a living was often negatively perceived by democratically minded environment, and was considered to be a demonstration of commercialism. Under the pressure of social circle's thought, some intellectuals abandoned entrepreneurship or had to break relations with their ideological supporters.

The study concludes that ucrainophiles intellectuals had few options for earning money. The pays obtained in the civil service was often not enough for ensuring the basic needs of the couples that gave rise to financial problems. Interest in the ideas of social equality, prejudiced attitude towards capital and business repelled the majority of ucrainophiles from private entrepreneurship.

Key words: ucrainophiles intellectuals, married couples' life, strategies of earning money, civil service, private entrepreneurship, teaching activity, financial problems.

Постановка проблеми. Одним з провідних напрямків осмислення народолюбної інтелігенції другої половини XIX ст. є дослідження її наукової, педагогічної, творчої діяльності. Вивчаючи зусилля інтелігентів на ниві вищої та середньої освіти, науки, медицини, музики,

© А.І. Нікітенко, 2015

літератури, науковці розглянули чимало сюжетів як у персоналістичному, так і в колективному вимірі. Проте фактично поза увагою дослідників залишається один із практичних наслідків будь-якої праці – зароблені кошти. Хоч відносно інтелігенції часто вживається теза М. Гершензона про те, що між повсякденням та духовно-інтелектуальним життям інтелігентів небагато спільного [12, с. 369], все-таки питання матеріального забезпечення не могли не хвилювати представників народолюбного загалу.

Відсутність у переважної більшості інтелігентів пасивних прибутків спонукало їх шукати служби, недостатня оплата і зростання витрат – знаходити додатковий заробіток. Особливо значення заробіток набував з одруженням та зростанням сім'ї. Зароблені кошти впливали на повсякденне життя подружжя, розмір благ на які вони могли претендувати, становище в соціумі.

Аналіз досліджень і публікацій. Відсутність праць, предметно направлених на вивчення матеріального становища та повсякденності народолюбної інтелігенції другої половини XIX ст. дещо компенсують методично корисні дослідження з історії повсякдення освічених верств, виконані українськими та зарубіжними фахівцями, зокрема К. Соколовим [12]. Джерелами для написання статті стали архівні [3] та опубліковані подружні та приятельські епістолярії [1; 3; 7], щоденники [4; 5], мемуаристика [6; 9; 10; 11; 13], де репрезентативно відображено приватне життя, побут, матеріальне забезпечення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянути основні та додаткові шляхи заробітку коштів подружжями народолюбної інтелігенції.

Виклад матеріалу дослідження. Сфери професійної та творчої реалізації демократичної інтелігенції можна умовно розділити на державну та приватні ініціативи. Перша, де була задіяна більша частина інтелігентів, передбачала під собою наукову, науково-педагогічну роботу, вчителювання у середніх навчальних закладах, різнобічну участь у роботі земств, військову та чиновницьку службу. Окремі представники інтелігенції реалізувалися поза державною сферою зайнятості, забезпечуючи собі прибутки художньою творчістю (М. Старицький, М. Лисенко, пізніше – брати Тобілевичі та ін.), юридичною діяльністю (А. Шиманов, О. Кістяківський), сільським господарством (Є. Чикаленко). Окремі представники народолюбства через проблеми з III відділенням, різні за тривалістю періоди свого життя могли перебувати у скрутному матеріальному становищі через неможливість знайти собі службу. Характерним явищем було суміщення державної служби та приватної діяльності (зокрема, О. Кістяківський працюючи в Київському університеті, достатньо вдало певний час поєднував це з юридичною практикою).

Державна служба, в якій виявилась зайня-

тою велика частина народолюбної інтелігенції, не завжди могла забезпечити достатній для безбідного прожиття рівень прибутку. З одруженням витрати, а значить і фінансові труднощі зростали, що спонукало до пошуків виходу з ситуації. М. Драгоманов, виходець з дрібного дворянства Полтавщини, який, одружившись у 1864 р. з Л. Кучинською, не міг розраховувати на суттєву допомогу з боку матері чи родини дружини. На посаді молодшого вчителя гімназії Михайло Петрович отримував приблизно 630 крб. на рік. Така платня не могла задовольнити всіх потреб подружжя (тільки за квартиру вони сплачували 200 крб.). Паралельно він працював у приватному пансіоні Нельговської, викладаючи пансіонеркам історію. Це не задовольняло ні фінансові ні інтелектуально-кар'єрні запити Михайла Петровича, за словами якого викладання в жіночому навчальному закладі спонукало «утратити уважение к прекрасному полу» [7, с. 438].

Ситуація змінилась на краще, коли М. Драгоманову вдалося перейти на посаду приват-доцента в університет святого Володимира. Суттєво зменшилося робоче навантаження, оскільки в університеті він мав педагогічне навантаження дві години на тиждень. Також з'явився час на приватні уроки. Працюючи найманим учителем у поміщика Голинського, Михайло Петрович заробляв за урок три крб., а в місяць – 72. Після складання іспитів та завершення дисертації, статки подружжя дещо поліпшилися [7, с. 438 – 439]. Розрахунок на платню, визначену державною службою, часто не виправдовувався, особливо коли не було додаткових коштів (отриманий спадок, посаг нареченої, нерухомість тощо) або допомоги з боку родичів. Інший відомий представник народолюбної інтелігенції другої половини XIX ст. П. Житецький певний час не міг дозволити собі одруження через фінансову скруту. Бажаючи пов'язати своє життя з фактично безприданницею В. Демченко яка була сиротою, Павло Гнатович вимушено відкладав бажане весілля, оскільки чекав на іспит та місце в гімназії Кам'янця-Подільського [3, арк. 33]. Спочатку посада старшого вчителя російської словесності в гімназії з жалуванням у 100 крб., яке П. Житецький отримав у 1865 р., здавалася йому дуже вигідною. Про це він писав у листі до нареченої, міркуючи про облаштування майбутнього подружнього життя та спільного побуту: «Кращого місця я не бажав і не бажаю, як це... Яблук, усяких фруктів, і бессарабського винограду й вина, там пропасть і дуже дешево. Жизнь дуже дешева, казенна квартира. Бач, як дородно» [7, арк. 38].

Проте виїзд на місце служби та перші її місяці дали зрозуміти Павлу Гнатовичу, що він не прорахував усіх труднощів та негараздів. Не набувши досвіду ведення господарства за часів студентства, П. Житецький зіштовхнувся з численними проблемами матеріального характеру: попри казенну квартиру гроші швидко розходи-

лися [7, арк. 61]. Матеріальна скрута вселяла в нього зневіру та песимізм, адже тих 100 крб. на які планувалося жити майбутньому подружжю не вистачало йому самому: «...поки получу жалування за лютий, зроблю, мабуть, долгу карбованців на 20, коли не більше». Тож весілля знову довелося відкласти, поки необхідну суму, нарешті не було зібрано [7, арк. 63].

Серед інтелігенції існувала практика заробляти кошти відразу в декількох місцях, бо на державній службі реалізувати міг себе не кожен, а платня була невеликою. Для педагогів виходом ставали приватні заняття, що забезпечували додатковий прибуток, як індивідуальні так і в різних навчальних закладах. Представник одеського народолюбного кола, який походив з середовища заможних південно-українських дворян-землевласників, Д. Овсяннико-Куликовський пригадував, що після одруження, коли йому перестали надавати матеріальну допомогу з дому, довелося замислитися над тим, як забезпечити себе та сім'ю. Лекції в університеті давали йому 1200 крб. щорічного прибутку, втім цих коштів не вистачало. Дмитро Іванович читав лекції з латини в третьому класі єврейської гімназії Гохмана і Гурлянда, жіночій гімназії Піллер, де викладав «методику російської мови». У 1885 р. він почав писати дописи в «Одесские новости», отримуючи чотири копійки за рядок. Усі ці додаткові заходи давали не більше тисячі крб. на рік, що обумовило скромне життя подружжя [9, с. 424].

Втім, Д. Овсяннико-Куликовський був задоволений: «... в 1883 году наконец осуществилось мое давнишнее стремление – перейти из разряда обеспеченных, живущих на готовые средства, в разряд необеспеченных, живущих трудом. И несмотря на постоянные финансовые затруднения, на утомление... в среде трудящихся я чувствовал себя как раз на своем месте. В материальном отношении было довольно плохо, но в психологическом было хорошо» [9, с. 425].

Окремим інтелігентам-народолюбцям вдавалося поєднувати державну службу та приватні ініціативи. Зокрема, О. Кістяківський наукову та викладацьку роботу суміщав з юридичною практикою. Обрана спеціалізація дозволила поєднати заняття наукою з пристойними гонорарами за адвокатську практику. У народолюбному колі його вважали доволі заможною людиною. Він мав регулярний прибуток, будинок, вартість якого сам оцінював не менш як у 20000 крб. Коли наукова діяльність дозволила Олександрову Федоровичу утримувати рідних, він цілком відмовився від активної адвокатської практики. Очевидно, частина його оточення вважала це заняття не надто підходящим для інтелігентної людини [4, с. 29].

Поряд з тим, О. Кістяківський не міг дозволити розкошів собі, дружині та дітям. Перебравши на себе функції голови родини, дбав про матеріальне забезпечення своїх родичів: утри-

мував батька, сестру-вдову, її сина Олександра взяв на виховання у свою сім'ю. Братові Федору Федоровичу, котрий мав низькі прибутки і був переобтяжений боргами, Олександр Федорович мусив виділити певний грошовий капітал – 1600 крб. [4, с. 29]. Необхідність думати про майбутнє близьких людей робило О. Кістяківського принциповим противником позичання грошей іншим особам [4, с. 29].

Частина народолюбних інтелігентів отримувала гонорари за свою творчість. Це стосується, у першу чергу, драматургів, акторів, композиторів, задіяних в українських театральних трупках, котрі користувалися чималою популярністю. У 1870-ті рр. українські колективи мали аматорський характер, не претендували на увагу широкої публіки, грали, головним чином, задля власного задоволення та задоволення найближчого кола. Проте в 1880-ті рр. ситуація змінилася, театральне життя переживало своєрідне піднесення. Драматурги, антрепренери та виконавці провідних ролей могли заробляти не малі гроші, віддаючись своєму захопленню. Такі прибутки не були стабільними, адже гонорари залежали від багатьох факторів, не в останню чергу від того, як драматичний твір та виставу сприйме цензура. Після повернення подружжя Лисенків з Німеччини, куди Микола Віталійович виїздив на навчання, він міг заробляти своїм хистом досить пристойні кошти. П. Житецький у листі до М. Драгоманова від 2 квітня 1872 р., називає ці суми: «Коля Лысенко хватает деньги – в Киеве за концерт получил чистого барыша 350 руб., недавно вернулся из Нежина с сотней рублей» [1, с. 126]. І це був тільки початок його професійної музичної кар'єри. Втім, періоди фінансової забезпеченості чергувалися з безгрошів'ям. О. Лисенко, згадуючи про скрутні часи, писав, що інколи діти навіть відмовлялися від власних кишенькових грошей, щоб підтримати батька [6, с. 195].

Інтелігенти рідко займалися підприємницькою діяльністю. Праця орієнтована на особисте збагачення видавалась для інтелігентної людини постидною, а люди, що гналися за барешами, критично змальовувалися художньою літературою та публіцистикою. Характерно, що народолюбна спільнота Києва засуджувала «дільців» у своєму середовищі. О. Кістяківський називав причину тривалого розриву Київської Старої громади з В. Рубінштейном, директором «Київського промислового банку»: «Драгоманов...поставил принципиальный вопрос о буржуазии и банкирах, как лицах таких, которые не могут быть терпимы в громаде» [5, с. 430].

Окремі інтелігенти, що із власного бажання чи під тиском життєвих обставин намагалися поправити своє матеріальне становище шляхом підприємництва, наражалися не тільки на репутаційні ризики, а й на небезпеку втрати все. Невдалими виявилися спроби П. Чубинсько-

го долучитися до промислового цукроваріння та інших, на перший погляд, безпрограшних фінансових проєктів. Відносно наслідків його підприємницької діяльності О. Кістяківський резюмував: «Чубинский впал в отчаяние. Наконец он осознал всю фальшивость ведения дел своих. Разные затеи – и разные долги. Теперь он впал в крайность, безутешен, бичует себя именами: азартный игрок, розоритель семьи, похититель ее благосостояния... Прежде не смей никто ему заметить, что он любит строить воздушные замки со скудным карманом» [4, с. 75]. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що після перебування на засланні в Архангельській губернії Павло Платонович підірвав своє здоров'я, яке з часом тільки погіршувалося.

Прикладом успішної реалізації народолюбним інтелігентом своїх підприємницьких талантів можна назвати Є. Чикаленка. Син відставного секретаря, що походив з селянства та у зрілому віці цілком віддався сільському господарству, Євген Харлампійович змалку зростав на землі та добре знав працю землероба [13, с. 42 – 43]. Зріла спроба зайнятися господарством датується 1885 р. і є певною мірою вимушеною. Після розгрому елісаветградського гуртка, очолюваного відомим народолюбцем О. Михалевичем, до якого належав і Є. Чикаленко, останній з дружиною та донькою виїхав до Перешорів, родинного маєтку, де мав проживати під поліцейським наглядом 5 років [13, с. 114 – 116]. Після смерті батька Перешорами управляв дядько Євгена Харлампійовича – Петро Іванович, котрий критично розцінив приїзд сюди молодого подружжя, підозрюючи їх у поміщицьких претензіях [13, с. 117].

Втім, Є. Чикаленко взяв господарство у свої руки та довів власну хазяйську компетентність. Свої сільськогосподарські вправи Євген Харлампійович почав з прискіпливого знайомства з сільськогосподарськими книжками та періодичними виданнями, яких чимало передплатував. З іншого боку, успішне господарювання було неможливим без практичних навичок та знання особливостей землеробства місцевості. Є. Чикаленко, не бажаючи здаватися некомпетентним найманим робітникам та навколишнім селянам, ще до посівної кампанії наніс візити сусідам, записавши поради щодо сівби досвідченого землероба Б. Павловського. Це дозволило йому добре відсіятися, так що навіть критичний Петро Іванович передав Перешори під його управління [13, с. 118 – 119]. Така успішна реалізація власного підприємницького таланту в аграрній сфері радше нетипова, ніж типова для народолюбної інтелігенції. Серед тих, хто на різних етапах свого життя займався сільським господарством, фінансового успіху досягнув лише Є. Чикаленко. Господарювання Т. Рильського у родовому маєтку мало представлене у джерелах, тож складно судити про якісь очевидні успіхи чи невдачі. Спогади О. Лисенка, котрий разом з батьком відвідував Романівку наприкінці 1890-

х рр., свідчать, що життя господарів не видалося йому заможним [6, с. 137 – 138].

Заміжні жінки з середовища народолюбної інтелігенції другої половини XIX ст. займалися педагогічною, благодійницькою та іншими видами діяльності переважно на альтруїстичній, безоплатній основі. Тож матеріальне забезпечення подружжя більшою мірою покладалося на чоловіка. Оплачуваною працею, на яку могли претендувати інтелігентні жінки та дівчата кола, були приватні уроки. С. Русова наприкінці 1870-х рр., після народження другої дитини, відчувалою матеріальну скруту, «сама заробляла на своїх діток», читаючи лекції з музики, зокрема в кадетському корпусі [11, с. 148].

У викладанні доводилося рахуватись з високою конкуренцією з боку чоловіків, а після заміжжя такий варіант нерідко унеможлиблювався. Певним нерегулярним заробітком для жінок слугували гонорари за літературну чи перекладацьку діяльність. Наприклад, М. Драгоманов сприяв тому, щоб його на той час незаміжня сестра Ольга отримувала замовлення на переклад з французької та німецької мов статей для російських періодичних видань [7, с. 448].

Проте під впливом процесу емансипації, появою вищої жіночої освіти, зростала кількість жінок, які хотіли отримати фах, що міг забезпечити професійну самореалізацію та можливість самостійно заробляти на прожиття. Практичне значення освіти та професії зростало тоді, коли жінка була самотньою чи опинялася в критичній ситуації. Х. Вовк (Васневська), племінниця В. Антоновича та дружина Ф. Вовка вивчала медицину та масаж у Відні. Університетського диплома вона так і не отримала, але здобуті знання та навички дозволили Христині Іванівні утримувати дітей після втечі її чоловіка за кордон через переслідування з боку влади [8, с. 188].

Висновки. Підбиваючи підсумок сказаному, слід відзначити, що матеріальне становище народолюбної інтелігенції другої половини XIX ст. визначалося можливістю реалізувати себе на ринку праці. Стратегій заробітку було небагато: праця у державних установах, участь у приватних ініціативах, отримання прибутку з сільського господарства. Перевагу інтелігенти надавали державній службі, зокрема царині освіти, науки, медицини, земської діяльності. Проте отримана платня часто не дозволяла задовольнити нагальні потреби подружжів, що викликало необхідність шукати додаткового заробітку.

Нестача коштів у багатьох народолюбних пар поєднувалася також з презирством до наживи та великого багатства. Тож лише окремі особи спробували себе на ниві приватних ініціатив, наражаючись при цьому не лише на матеріальні, а й репутаційні ризики.

Заміжня чи незаміжня жінка рідко працювала на регулярній основі, проте мала варіанти відносно заробітку грошей.

Це, зокрема, лекції, приватні заняття, переклади тощо. Утім, окремі жінки прагнули до

професійного становлення, але рідко могли розраховувати на прибуток як такий. На основі вивчених джерел можна стверджувати, що більшість інтелігентних сімей мали скромні статки.

Це породжувало необхідність раціонального розподілу коштів та економії, впливало на можливість винаймати чи придбати житло, налагодити комфортний домашній побут.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архів Драгоманова [Текст] / упоряд. Г. Лазаревський. – Варшава, 1938. – Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870 – 1895 рр.). – 446 с.
2. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848 – 1925) [Текст] / Н. Бракер // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 6. – К., 1930. – С. 153 – 165.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 1., спр. 48003, арк. 1 – 83.
4. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. [Текст] / О. Ф. Кістяківський. – Т.1: 1874 – 1879. – К.: Наук. думка, 1994. – 644 с.
5. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. [Текст] / О. Ф. Кістяківський. – Т. 2: 1880 – 1885. – К.: Наук. думка, 1995. – 582 с.
6. Лисенко О. Микола Лисенко [Текст] / О. Лисенко – М.: Молодая гвардия, 1960. – 254 с.
7. Невідомий Драгоманов [Текст] // Хроніка 2000 / ред. кол. Ю. Буряк (гол. ред.) та ін. – К.: 2009. – Вип. 79. – С. 335 – 462.
8. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 191 – 202.
9. Овсянко-Куликовський Д. Н. Литературно-критические работы в двух томах [Текст] / Д. Н. Овсянко-Куликовський. – Т. 2. – М.: «Художественная литература», 1989. – 562 с.
10. Русова С. Мої спомини (1861 – 1879) [Текст] / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 135 – 175.
11. Русова С. Мої спомини (1879 – 1915) [Текст] / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 3. – К., 1928. – С. 147 – 205.
12. Соколов К. Б. Российская интеллигенция XVIII – начала XX вв.: картина мира и повседневность [Текст] / К. Б. Соколов. – СПб.: «Нестор-История», 2007. – 510 с.
13. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): документально-художнє видання [Текст] / передмова: В. Шевчук. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2015

REFERENCES:

1. Arhiv Dragomanova (Archive of Dragomanovs). Warszawa, 1938, 446 p.
2. Braker N. Opanas Ivanovich Mykhalevych (1848 – 1925). Za sto lit, 1930, no. 6, pp. 153 – 165.
3. Institut rukopysu Natsionalnoyi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskogo Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Viddil rukopysiv (Institute of Manuscripts Vernadsky National Library of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine. Department of manuscripts.) Kyiv, no. of fund 1, case no. 48003, amount of folias 1 – 83.
4. Kistyakovskiy O. F. Shodennyk (1874 – 1879) (Diary(1874 – 1879)). Kyiv, 1994, 644 p.
5. Kistyakovskiy O. F. Shodennyk (1880 – 1885) (Diary(1880 – 1885)). Kyiv, 1995, 582 p.
6. Lysenko O. Mykola Lysenko, Moskva, 1960, 254 p.
7. Nevidomiy Dragomanov (Unknown Dragomanov). Hronika 2000, no. 79, pp. 335 – 462.
8. Syn Ukrainy: Vladimir Bonifatiiyovych Antonovich (Son Ukraine: Vladimir Bonifatiiyovych Antonovich), Kyiv, 1997, pp. 191 – 202.
9. Ovsyaniko-Kulikovskii D. N. Literaturno-kriticheskie raboty v dvuh tomach (The literary-critical work in two volumes). Moskva, 1989, 562 p.
10. Rusova S. Moi spomyny (1861 – 1879) (My memory (1861 – 1879)) Za sto lit, 1928 no. 2, pp. 135 – 175.
11. Rusova S. Moi spomyny (1879 – 1915) (My memory (1879 – 1915)) Za sto lit, 1928 no. 3, pp. 147 – 205.
12. Sokolov K. B. Rossiyskaya intelligentsiya XVIII – nachala XX vv.: kartina mira i povsednevnost (The Russian intelligentsia XVIII - early XX centuries.: picture of the world and everyday life). St. Petersburg, 2007, 510 p.
13. Chikalenko E. Spogady (1861 – 1907) (Memories (1861 – 1907)), Kyiv, 2003, 416 p.

Нікітенко Анастасія Ігорівна – викладач

Дніпропетровська медична академія

Адреса: 49044, м. Дніпропетровськ, вул. Севастопольська, 14

E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Nikitenko Anastasia Ihorivna – lecturer

Dnipropetrovsk medical academy

Address: 14, Sevastopolska Str., Dnipropetrovsk, 49044, Ukraine

E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru